

نام امام علی (علیه السلام) در نگاره‌های شاهنامه طهماسبی

محمد خراسانی زاده^۱

چکیده

در این پژوهش، تمامی ۲۵۸ نگاره شاهنامه طهماسبی که در اوایل دوره صفویه و اندکی پس از اعلام تشیع به عنوان مذهب رسمی ایران، به تصویر درآمده، بررسی شد و ۱۳ نگاره یافت شد که حاوی نام امام علی علیه السلام بود. هدف اصلی این تحقیق که به روش توصیفی - تحلیلی و بایررسی داده‌های کتابخانه‌ای صورت پذیرفت، کشف دلایل احتمالی درج این نام در اثری بود که به ایران قبل از اسلام می‌پرداخت. در واقع مسئله و پرسش اصلی پژوهش این است که چه دلایل و مقاصدی از ذکر نام علی علیه السلام در نگاره‌های این شاهنامه وجود داشته است؟ لذا پس از واکاوی این ۱۳ نگاره، می‌توان گفت نگارگران مکتب تبریز صفوی کوشیده‌اند متون حماسی و تاریخی شاهنامه را در قالب فضای حاکم بر زمان خود به ترسیم درآورند و به همین دلیل سپاه ایران در شاهنامه را مشابه لشکر صفویان به تصویر کشیده و از پرچم‌ها و سردرفش‌ها و فضای معماری زمان خود بهره جسته‌اند. همچنین درج نام علی علیه السلام، مقاصدی از جمله نمایش ارادت پادشاهان صفوی به اهل بیت علیهم السلام، اعلان حقانیت سپاه ایران نسبت به دشمنان، هم‌راستایی مرام و مسلک برخی پهلوانان بارویکردهای شیعی وجود داشته و ارتباط معناداری میان هویت ملی ایرانیان با مذهب تشیع برقرار نموده است. نام امام علی علیه السلام بدون استثناء در تمام ۱۳ نگاره، بلافاصله بعد از نام خدا و حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم ذکر

شده که دلایل آن می‌تواند عدم فراگیری تشیع در ابتدای صفویه، پیشگیری از سوء برداشت به عنوان صوفی‌گری‌های تحریف‌شده و نهایتاً نمایش ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام در امتداد ولایت خدا و رسولش باشد که این نمایش تداوم ولایت می‌تواند از شاخصه‌های هنر شیعی قلمداد گردد.

▲ واژگان کلیدی

امام علی علیه السلام، شاهنامه، شاهنامه طهماسبی، شاهنامه هوتون، صفویه.

۱. مقدمه

شاهنامه فردوسی تاریخ ایران قبل از اسلام را روایت می‌کند و بارها در دوران حکومت‌های مختلف، به سفارش پادشاهان و حاکمان ایران مصورسازی شده است. در اوایل دوران صفویه نیز این شاهنامه به تصویر درآمده که به شاهنامه شاه طهماسبی مشهور است، اما این بار در لابلای تصاویر روایی و حماسی، نمادها و نشانه‌هایی از مذهب تشیع به چشم می‌خورد که رویکردی تازه را نسبت به شاهنامه‌های مصور پیش از خود به نمایش گذاشته است.

با توجه به نقش مهم صفویان در ایجاد انسجام و یکپارچگی در ایران بزرگ آن روزگار و نیز ترویج مذهب تشیع در میان ایرانیان، شاهنامه شاه طهماسبی نیز مانند سایر آثار هنری این دوره، به بیان اندیشه‌ها و رویکردهای صفویه پرداخته است. از این رو در بسیاری از نگاره‌های این اثر، نشانه‌های مذهبی از قبیل آیات قرآن، اذکار و ادعیه، اسامی پیامبر اسلام ﷺ و خاندان ایشان (علیّه‌السلام)، نماهایی مشابه اماکن مذهبی، برخی پوشش‌های مذهبی و مانند آن به چشم می‌خورد.

در این پژوهش، نگاره‌هایی از شاهنامه طهماسبی که نام امام علی (علیّه‌السلام) در آن‌ها به کار برده شده، مورد بررسی قرار گرفته و تلاش می‌شود ارتباط معنایی میان موضوع نگاره، شخصیت‌های آن و نام مبارک حضرت علی بن ابی طالب (علیّه‌السلام) واکاوی گردد. در واقع مسئله اصلی و پرسش مهم این است که چه دلایل و مقاصدی از ذکر نام علی (علیّه‌السلام) در این شاهنامه به عنوان یک اثر ماندگار در هنر شیعی وجود داشته است؟

اهمیت و ضرورت چنین پژوهشی از آن جا ناشی می‌شود که این شاهنامه یکی از

نخستین آثاری است که در دوره رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران کتابت و نگارگری شده و با تحلیل نگاره‌های منقش به نام امام علی علیه السلام می‌توان برخی ویژگی‌های هنر شیعی را از آن استخراج نمود.

۲. روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش توصیفی و تحلیلی است و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است؛ بدین ترتیب که برای تدوین شاکله اصلی تحقیق، کلیه ۲۵۸ نگاره شاهنامه شاه طهماسبی، به صورت سرشماری به دقت مورد بررسی قرار گرفتند و تعداد ۱۳ نگاره یافت شد که در آن‌ها نامی از امیرالمؤمنین علی علیه السلام نقش بسته بود. سپس این نگاره‌ها مورد تحلیل قرار گرفت تا دلایل احتمالی درج نام ایشان در تصاویر واکاوی گردد و پرسش اصلی پژوهش، از طریق مشاهده اسناد تصویری و تحلیل آن‌ها پاسخ داده شود.

۳. پیشینه تحقیق

در زمینه‌های مرتبط با این موضوع، قبلاً پژوهش‌هایی صورت گرفته که در بخش مقالات می‌توان به مقاله «مطالعه تأثیرپذیری نگاره‌های شاهنامه طهماسبی از تغییر مذهب در دوره صفوی» به قلم میترا شاطری و پروانه احمدطجری (۱۳۹۶) اشاره نمود که با ذکر مصادیقی از نمایش تفکرات شیعی در نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسبی، می‌کوشد تأثیر رسمیت یافتن مذهب تشیع در حکومت صفویان را در این اثر هنری تبیین نماید. همچنین در مقاله «مطالعه ویژگی‌های بصری حاکم در کتیبه‌های پرچم‌های مصورشده شاهنامه شاه طهماسب با تأکید بر مضامین عناصر نوشتاری کتیبه پرچم‌ها» به همت فاطمه غفوری فرو دیگران (۱۳۹۶)، متون منقوش بر روی پرچم‌های نگاره‌های شاهنامه طهماسبی بررسی شده و در برخی از آن‌ها به ذکر نام امام علی علیه السلام نیز اشاره شده است. مقاله دیگری که در این بخش می‌تواند مفید واقع شود را رضوان احمدی پیام (۱۳۹۳) تحت عنوان «بررسی نقوش پرچم در نگاره‌های شاهنامه‌های طهماسبی و بایسنقری» به رشته تحریر درآورده است.

در میان کتبی که تا حدی به این موضوع مرتبط هستند، می‌توان به کتاب‌های «هنر

شیعی (عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان)» به‌کوشش مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۴) و «جلوه‌ی هنر شیعی در نگاره‌های عصر صفوی» به‌قلم فاطمه رجبی (۱۳۹۶) اشاره نمود. همچنین پایان‌نامه‌ای به‌اهتمام الهه بلوری (۱۳۹۶) با‌عنوان «شناسایی و تحلیل مظاهر تصویری تشیع صوفیانه در نگاره‌های شاهنامه طهماسبی» بخش‌های مشترکی با موضوع تحقیق حاضر دارد.

۴. شاهنامه شاه طهماسبی

در این بخش، ابتدا شاهنامه شاه طهماسبی و فضای فرهنگی حاکم در اوایل دوران صفویه معرفی می‌شود و سپس یکایک نگاره‌هایی که حاوی نام امام علی عَلِيٍّ هستند، مورد بحث و بررسی قرار خواهند گرفت.

شاهنامه فردوسی، اثری کم‌نظیر در ادبیات فارسی و نمونه‌ای بارز در ادبیات حماسی دنیاست. این کتاب «از دیرباز منبع غنی ادبیات ایران و مورد توجه و علاقه شاهان حاکم بر ادوار مختلف ایران اسلامی بوده و همواره در کارگاه‌های سلطنتی کتابت و مصور شده است» (بنی اسدی، ۱۳۹۳: ۶). «چندین نسخه شاهنامه که به سفارش پادشاهان کتابت شده، باقی مانده است، ولی هیچ‌یک از لحاظ اندازه و محتوا، به عظمت نمونه‌ای که در اینجا مورد بحث ما است نمی‌باشد؛ دویست و پنجاه و هشت نگاره‌اش، تصویرسازی‌های پرزرق و برقش و جلد مجللش، شاهنامه هوتون (همان شاهنامه شاه طهماسبی) - که به نام مالک (قبلی) اش معروف شده است - را فاخرتر از همه کرده است» (welch, ۱۹۷۲: ۱۵).

«این کتاب که ابعاد واقعی آن $۳۱/۸ \times ۴۷$ س.م. بوده، براساس تحقیقاتی که بعدها استوارت کری ولش بر روی آن انجام داد، ۱۵ نقاش در مصورسازی ۲۵۸ نگاره‌اش نقش داشته‌اند. وی براین اعتقاد است که ۹ تن از نقاشان، هنرمندان شناخته شده‌ای بودند، ولی درباره بقیه نظر قطعی ندارد. از میان نگارگران این اثر بزرگ که در مجموع دارای ۱۰۰۶ صفحه با ۲۵۸ مجلس تصویری است، تنها نام دو تن از آنان به صورت «میر مصور» و «صَوْرَه دوست محمد» بر روی دو صفحه از نسخه رقم خورده است» (ذکاء، ۱۳۷۴: ۱۳۵). از این شاهنامه نفیس تاکنون ۴ نسخه برگردان به چاپ رسیده که در یکی از آن‌ها به نام «شاهنامه

شاه طهماسب: کتاب شاهان ایرانی»، «تمامی ۲۵۸ تصویر شاهنامه طهماسبی به صورت تمام رنگی در یک جلد به چاپ رسیده» (احمدی نیا، ۱۳۹۳: ۴۶) که منبع بررسی نگاره‌ها در پژوهش حاضر نیز بوده است.

شاهنامه طهماسبی، به مثابه موزه‌ای سیار از نگارگری مکتب تبریز صفوی است و «نخستین اثرسترگ تولیدشده در کتابخانه سلطنتی تبریز دوره صفوی است که تصویرگری آن از دوره شاه اسماعیل اول آغاز و تا دوره شاه طهماسب ادامه پیدا کرد. با توجه به این که شاهنامه همواره یکی از مهمترین منابع الهام بخش تصویرگری برای هنرمندان ایرانی محسوب می شد، بستری مناسب برای نمایان ساختن تأثیر و تأثرات فرهنگی هر دوره فراهم می ساخت» (شاطری و احمدطجری، ۱۳۹۶: ۴۷). یکی از مهمترین وقایع فرهنگی که همزمان با آغاز دوره صفویه اتفاق افتاد، اعلام مذهب شیعه دوازده امامی، یکی از مذاهب دین اسلام، به عنوان مذهب رسمی کشور بود. این تغییر و تحول مذهبی در عرصه‌های مختلف از جمله هنر، خودنمایی نمود و «هنرمندان این زمان، عقاید و تفکرات شیعی و ارادت خود به حضرت رسول ﷺ، حضرت علی ﷺ و اهل بیت ایشان را با استفاده از آیات قرآنی، اسماء الهی، احادیث، صلوات بر چهارده معصوم ﷺ، اشعاری در مدح و یا رثای ائمه اطهار ﷺ در هرچه زیباتر ساختن آثار هنری خود، نشان می دادند. نمود و نشانه‌های تحولات اجتماعی و مذهبی عصر صفوی به ویژه تغییر مذهب در هنر نگارگری این دوره شاید بیش از سایر شاخه‌های هنری، قابل مشاهده باشد» (شاطری و احمدطجری، ۱۳۹۶: ۴۸) و یکی از نمودهای این نمایش ارادت در نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسبی قابل مشاهده است. از سوی دیگر نگاه هوشمندانه حکیم ابوالقاسم فردوسی که در شاهنامه، مفاهیم والای شیعی را با آرمان‌های ملی و پیشینه روایت‌های ایرانی در هم آمیخته است، در این نسخه به دست حاکمیت رسمی شیعی و هنرمندان علاقمند به اهل بیت پیامبر اسلام ﷺ کتابت و نگارگری شده و از همین جهت شاید بتوان برخی از شاخصه‌های هنر شیعی را با تحلیل نگاره‌های این نسخه گران سنگ احصا نمود.

باید در نظر داشت که پادشاهان صفوی اهتمام ویژه‌ای به احیای فرهنگ و هنر ملی ایرانیان نیز داشته‌اند و یکی از مهمترین منابعی که به این فرهنگ ملی پرداخته، شاهنامه فردوسی

است. بر همین اساس، صفویان به صورت هوشمندانه‌ای تلاش کرده‌اند نمادهای شاهنامه را در پادشاهی خویش مورد بهره‌برداری قرار دهند. مثلاً «بسیاری از صفات پادشاهان عجم که در شاهنامه فردوسی ذکر شده در مورد شاهان صفوی به کار می‌رود. اسکندربیک منشی، شاه اسماعیل را خسرو عهد، کیقباد زمان می‌نامد. در جایی دیگر در نبرد چالدران، شاه اسماعیل را ناسخ داستان سام و اسفندیار می‌نامد» (سرافرازی، ۱۳۹۲: ۳۰۱ به نقل از منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۷۳ و ۷۵). پادشاهان صفوی در نامگذاری فرزندان خود نیز از شاهنامه بهره جسته‌اند. به عنوان نمونه «شاه اسماعیل اول صفوی نام فرزندان خود را نام‌های شاهنامه‌ای انتخاب نمود؛ تهماسب میرزا، سام میرزا، بهرام میرزا، القاسب (ارجاسب) میرزا و فرزندان دختر وی، خان‌ش خانم، پریخان خانم، مهین بانو، فرنگیس و شاه زینب بیگم» (سرافرازی، ۱۳۹۲: ۳۰۲ به نقل از پارسادوست، ۱۳۷۵: ۶۹۹ و منتظر صاحب، ۱۳۸۴: ۶۲۵) که تمامی اسامی پسران و نیز نام یکی از دخترانش فرنگیس، از شاهنامه انتخاب شده است. «انتخاب اسامی شاهنامه‌ای توسط بنیانگذار سلسله صفوی برای فرزندان را نمی‌توان تصادفی و بدون هدف دانست، بلکه باید گفت وی با حماسه‌های ملی ایران آشنایی داشت و عامدانه و هوشمندانه قصد داشت فرهنگ و تمدن ایرانی را احیا نماید؛ به همین جهت به نام‌های شاهنامه‌ای بها داد و انتساب القابی مانند کسری، کیقباد، خسرو و غیره به فرزندان و شاهان نشان از اهمیت شاهان شاهنامه، نزد پادشاهان صفوی دارد» (سرافرازی، ۱۳۹۲: ۳۰۳). این رویکرد صفویان در تصاویر شاهنامه طهماسبی کاملاً مشاهده می‌شود.

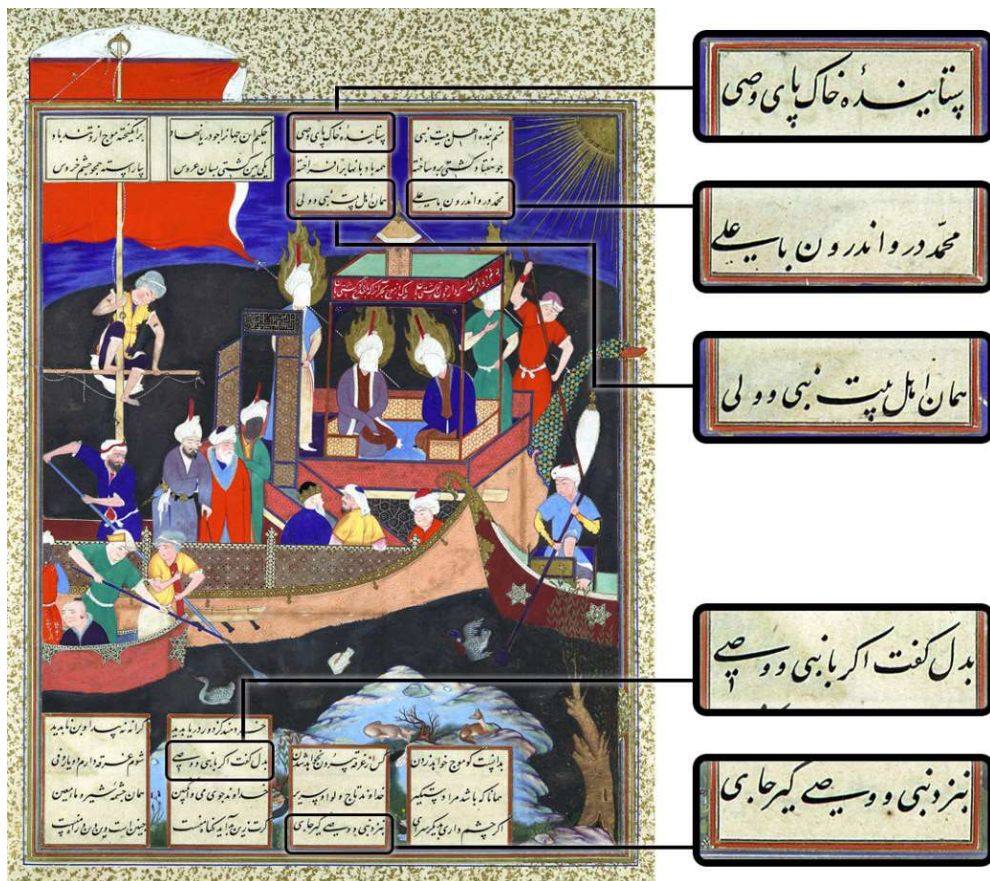
اگرچه بازه زمانی که شاهنامه فردوسی به آن پرداخته، تا قبل از دوران اسلامی به پایان می‌رسد و در مضامین اشعار تاریخی و حماسی وی، تقریباً اشاره‌ای به تاریخ دوران اسلامی نشده است، اما نگارگران شاهنامه طهماسبی، برخی عبارات مذهبی و شیعی را در نگاره‌ها درج کرده‌اند. آنان کوشیده‌اند که برداشت ذهنی‌شان از متون شاهنامه را بر اساس فضای حاکم بر زمان خود به تصویر بکشند. در واقع نگارگر با تصویر فضای معماری، اشیاء، لباس‌ها، کلاه‌ها، پرچم‌ها، سردرفش‌ها و عناصری که در زمان صفویه وجود داشته، مضامین شاهنامه را روایت کرده است. به عنوان نمونه «به جرئت می‌توان گفت که کلاه قزلباشی در میان تمامی نگاره‌های شاهنامه طهماسبی وجود دارد و همان‌گونه که پوشاک افراد حاضر در صحنه‌ها از

پوشاک دوره صفویه تبعیت می‌کند، پوشش سر نیز از این قاعده مستثنی نیست» (شاطری و احمد طجری، ۱۳۹۶: ۵۶). همچنین «در میان نگاره‌هایی که در دوره صفویه در نسخه‌های ارزشمند نقش شده، به کرات تصاویری مشاهده می‌شود که نگارگر، درفش دوره صفویه و نقوش و کتیبه‌های آن را به جای درفش ابرمردان اسطوره‌ای برگزیده است» (شاطری، ۱۳۹۵: ۱۶۹).

در ادامه، ۱۳ نگاره شاهنامه طهماسبی که حاوی نقوشی از نام امام علی علیه السلام هستند، به همراه تصویر معرفی شده و مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

۵. بررسی نگاره‌ها

۵-۱. نگاره نخست: کشتی نجات (تصویر ۱)

تصویر ۱. کشتی نجات، منسوب به میرزا علی، موزه متروپولیتن نیویورک (منبع: سایت رسمی متروپولیتن)

نخستین نگاره از شاهنامه شاه طهماسبی که نام و القاب امام علی علیه السلام در آن استفاده شده، نگاره‌ای است مشهور به کشتی نجات یا کشتی شیعه که در ستایش پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله و وصی ایشان حضرت علی علیه السلام و اهل بیت پیامبر علیهم السلام سروده شده و به تصویر درآمده است (تصویر). «در آغاز شاهنامه، فردوسی عقاید و باورهای مذهبی خود را در قالب اشعار بیان می‌کند. او در این اشعار خود را بنده اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی کرده و جهان را به دریای طوفانی تشبیه و پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام ایشان را کشتی‌های نجات‌دهنده بشریت در این جهان معرفی می‌کند. این اشعار توسط نگارگران شاهنامه طهماسبی به صورت دستمایه‌ای مناسب برای نشان دادن تشیع حکومت صفوی قلمداد شده... به مانند این نگاره در شاهنامه‌های مصور قبل وجود نداشته و در دوره صفوی برای اولین بار به جهت نشان دادن اعتقادات شیعی جامعه به تصویر کشیده شده است» (شاطری و احمدطجری، ۱۳۹۶: ۵۱).

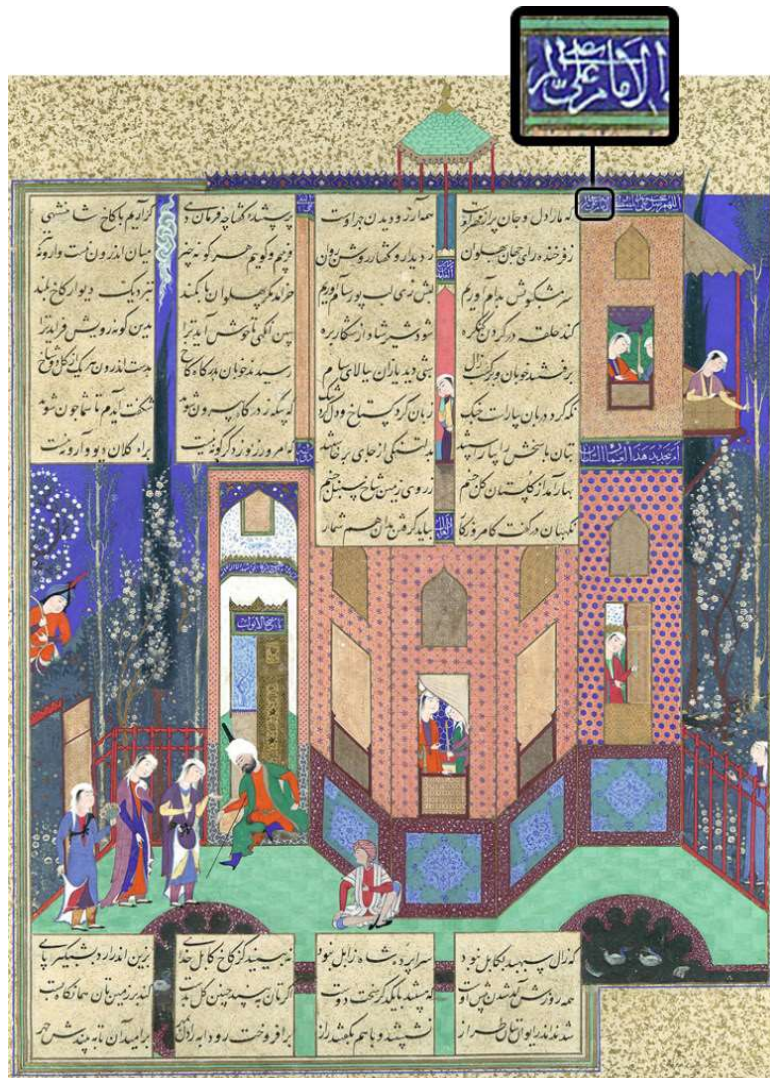
در این اثر، یک بار نام «علی علیه السلام»، سه بار لقب «وصی» و یک بار لقب «ولی» برای امیرالمؤمنین علیه السلام به کار برده شده که همگی در متن کتیبه‌هایی است که بر روی نگاره به تحریر درآمده است (تصویر). همچنین شمایل پیشوایان دین در داخل محملی در درون یک کشتی نجات بخش به تصویر درآمده و «پیامبر صلی الله علیه و آله»، امام علی علیه السلام و حسنین علیهم السلام همگی دارای پوشش صورت و هاله نورانی اطراف سر می‌باشند. پیکره‌ها همگی کلاه معروف (قزلباش) و عمامه اطراف آن که در زمان شاه اسماعیل و شاه طهماسب مرسوم بود، بر سر دارند. پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام زیر محدوده مسقف نشسته‌اند و امام حسن علیه السلام و (امام) حسین علیهم السلام به صورت ایستاده، هریک در یک سمت از کشتی قرار گرفته‌اند» (شایسته فر، ۱۳۸۱: ۱۴۰).

می‌توان گفت این صفحه مصور بیانگر اعتقادات شیعی و ارادت شاعر، نگارگر و حکومت صفویه به اهل بیت علیهم السلام است. این نگاره منسوب به میرزا علی فرزند سلطان محمد است که هنرمند هم‌دوره با شاه طهماسب می‌باشد و امروزه در موزه متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود.

۲-۵. نگاره دوم: برگشتن خدمتکاران رودابه به قصر (تصویر ۲)

این نگاره، به بخشی از داستان رودابه و زال، یکی از داستان‌های عاشقانه شاهنامه، اشاره می‌کند که در آن خدمتکاران و ندیمه‌های رودابه از زابلستان به کابلستان برگشته و برای او از زال خبر آورده‌اند.

■ تصویر ۲. برگشتن خدمتکاران رودابه به قصر، منسوب به عبدالعزیز، موزه متروپولیتن نیویورک (منبع: سایت رسمی متروپولیتن)

در بالاترین بخش بنا در این نگاره، کتیبه‌ای وجود دارد که این عبارات در آن مشهود است: «اللهم صلّ علی محمد المصطفی و الامام علی المرتضی ... زین العابدین ... علی

التقی ...» و بخش‌هایی از این کتیبه در پشت قاب اشعار پنهان شده است، اما به صورت هنرمندانه‌ای به مخاطب القا می‌کند که در این کتیبه صلوات بر پیامبر ﷺ و همه امامان معصوم ﷺ فرستاده شده است. در این کتیبه، اشاره به امام اول شیعیان، به صورت «الامام علی المرتضی» می‌باشد و بلافاصله پس از درود بر رسول اکرم ﷺ قرار گرفته، به طوری که نام حضرت محمد مصطفی ﷺ و علی مرتضی ﷺ در یک قاب در کنار هم نمایان شده است (تصویر ۲).

«این نگاره نیز نخستین نگاره در میان شاهنامه‌های مصور با درود بر تمامی ائمه معصومین ﷺ است» (شاطری و احمد طجری، ۱۳۹۶: ۵۱) که نشان‌دهنده این است که این شاهنامه در دوران حکومت کاملاً شیعی تصویر شده است، چرا که تا قبل از دوره صفویه، به واسطه اعتقادات مذهبی حکمرانان، امکان خلق چنین آثاری را نداشته‌اند.

از سوی دیگر باید در نظر داشت که در این قصر، زال نخستین بار با رودابه دیدار می‌کند و اینجا منزل رودابه، مادر رستم، پهلوان ایرانی است. شاید بتوان گفت نگارگر، با درج صلوات بر معصومین ﷺ بر کتیبه‌های خانه مادر پهلوان و محافظ پادشاهی ایران، خواسته به ارادت ایرانیان نسبت به پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ اشاره و تأکید نماید. نکته دیگر این است که مهرباب، پدر رودابه، از نسل ضحاک تازی است و از این لحاظ، در بین ایرانیان نگاهی منفی نسبت به او وجود دارد و شاید نگارگر با نقش زدن این کتیبه بر فراز منزل او خواسته باشد این نگاه منفی را اصلاح نماید.

۳-۵. نگاره سوم: کشته شدن کلباد به دست فریبرز (تصویر ۳)

طبق اشعار شاهنامه فردوسی، برای انتقام از خون سیاوش، جنگی بزرگ بین سپاه ایران و توران رخ داد که پس از چند مرحله نبرد، مقرر شد جنگ تن به تن پهلوانان دو لشکر، تعیین‌کننده پیروز این نبرد باشد که به جنگ «دوازده رخ» مشهور است. نخستین رزم از این دوازده رخ، به نبرد میان فریبرز، شاهزاده جنگجوی ایرانی با کلباد، پهلوان تورانی اختصاص دارد که در شاهنامه شاه طهماسبی به زیبایی به تصویر کشیده شده است.

در این نگاره، پرچم سفید بزرگی در سمت راست تصویر (سمت سپاه ایران) وجود دارد که

بر روی آن عبارت «یا الله، یا محمد، یا علی» به صورت طلاکوب بر روی قاب طرح دار مشکی درج شده است. همین عبارت به رنگ سفید بر روی پرچم قرمز رنگی که بر بالای کلاه خود فریبرز وجود دارد، نقش بسته و در واقع در این نگاره، دوبار نام امام علی علیه السلام بر روی پرچم‌ها به تصویر کشیده شده است (تصویر ۳).

■ تصویر ۳. کشته شدن کلباد به دست فریبرز، منسوب به شیخ محمد، موزه آقاخان (منبع تصویر: شاهنامه شاه طهماسبی فرهنگستان هنر، صفحه ۳۰۳)

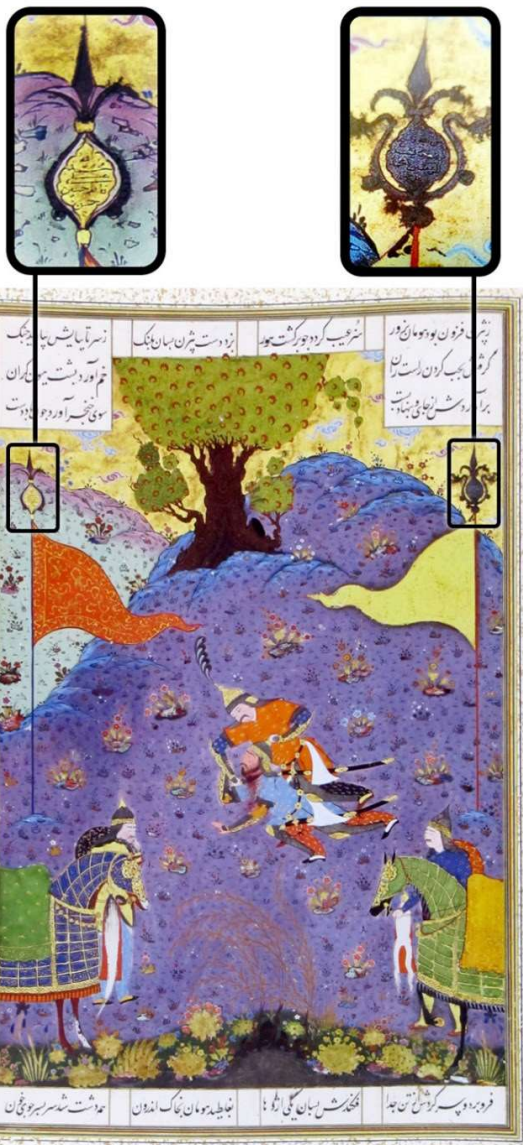

آن چه می‌توان از این نگاره برداشت کرد این است که شیخ محمد، هنرمند چیره‌دستی که این نگاره به وی منسوب شده است (فردوسی، ۱۳۹۲: ۳۰۲)، برای نشان دادن حقانیت سپاه ایران، اولاً محل قرارگیری این سپاه را در سمت راست تصویر قرار داده، ثانیاً دو بار از عبارت «یا الله، یا محمد، یا علی» استفاده کرده که یک مورد آن به پرچم سفیدرنگ کل سپاه ایران بر می‌گردد و مورد دوم به فریبرز، نماینده و شاهزاده ایرانی اشاره می‌کند و وی را منطبق بر مرام و مسلک پهلوانان شیعه معرفی می‌نماید. بنابراین در این نگاره، استفاده از نام خدا و پیامبر ﷺ و امام اول شیعیان، می‌تواند از سویی نمایانگر حق و باطل بوده و از سوی دیگر نشان‌دهنده علاقه ایرانیان به این سه وجود مقدس باشد و در واقع «حضور آیات قرآن بر بیرق و پرچم سپاهیان ایرانیان و پهلوانان نشانگر این نکته بوده است که آن‌ها نماینده نیروی خیر هستند و افعال‌شان برگرفته از احکام الهی است» (احمدی پیام، ۱۳۹۳: ۵۱). همچنین در تمامی این نگاره‌ها باید به همزادپنداری سپاه ایران باستان با لشکر صفویان توسط نگارگران توجه داشت.

۴-۵. نگاره چهارم: نبرد بیژن با هومان (تصویر ۴)

نبرد بیژن فرزند گیواز سپاه ایران با هومان فرزند ویسه از لشکر توران موضوع این نگاره است که در نهایت بیژن، هومان را پس از یک نبرد طولانی و بسیار سخت شکست می‌دهد. در این نگاره دو بار اسم امام علی علیه السلام به کار رفته که جایگاه هر دو در «سردرفش» پرچم‌ها است؛ بر روی سردرفش پرچم زرد سمت راست، عبارت «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی» درج شده است. بر روی سردرفش پرچم سمت چپ نیز عبارت «الله، محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین» منقوش است (تصویر ۴).

نکته قابل‌توجه در این تصویر، آن است که اگر طبق نگاره‌های پیشین تحلیل شود، نمی‌توان حقانیت یک سپاه را به واسطه درج اذکار مقدس درک نمود، زیرا در سردرفش پرچم هر دو سوی میدان، این اذکار درج شده است. در حالی که معمولاً تورانیان در چشم ایرانیان به عنوان دشمن تلقی می‌شدند و درج اسامی پنج تن آل عبا علیهم السلام بر روی سردرفش پرچمی که در سمت آن‌ها قرار گرفته، غیرمنتظره است. این مسئله سبب شد تا محقق به مطالعه عمیق‌تری در این خصوص بپردازد و پاسخ دیگری مطرح گردد.

■ تصویر ۴. نبرد بیژن با هومان، منسوب به عبدالوهاب، موزه هنرهای معاصر (منبع تصویر: شاهنامه شاه طهماسبی فرهنگستان هنر، صفحه ۲۹۹)

پاسخ احتمالی به این پدیده شگفت، به سابقه دو پهلوان یعنی پیژن و هومان در صحنه‌های دیگری از شاهنامه برمی‌گردد که نیاز به ذکر مقدمه و توضیحاتی دارد تا به صورت شفاف قابل درک باشد. این سابقه به واکنش‌های این دو نفر به یک پدیده مقدس در بین سپاه ایران برمی‌گردد که به «درفش کاویانی» مشهور است. درفش کاویانی تا حدی تقدس داشت که صرفاً شاهزادگان و کسانی که فره ایزدی داشته‌اند، می‌توانسته‌اند آن را حمل کنند، لذا حتی جهان‌پهلوان رستم نیز درفش دار سپاه ایران نبوده است.

اما سابقه واکنش بیژن به درفش کاویان به زمانی برمی‌گردد که «فریبرز، شاهزاده ایران، درفش دار سپاه بود و از آن جهت که او گریخت، بنابر اشاره گودرز، بیژن مجبور می‌شود برای بازگرداندن درفش به سپاه، سردرپی فریبرز نهد، اما شگفت است با این که فریبرز خود سر جنگ ندارد و حاضر به بازگشت به آوردگاه نیست، به خاطر

تقدّس درفش، از سپردن آن به بیژن پرهیز می‌کند و فریاد برمی‌آورد که درفش از در بیژن گوی نیست و به ناچار بیژن با توسل به زور موفق می‌شود پاره‌ای از درفش را به سپاه ایران برگرداند» (رضایی دشت‌ارژنه، ۱۳۹۲: ۱۰ به نقل از کزازی، ۱۳۸۵، ج ۴: ۶۶).

اما سابقه واکنش هومان به این درفش به آنجا برمی‌گردد که «تورانیان نیز به خوبی

به اهمیت درفش کاویانی واقف بودند، چنان که هنگام بازگشت بیژن با پاره‌ای از درفش کاویانی، هومان صراحتاً اعلام می‌کند «که نیروی ایران بدو اندر است»، از این رو هومان، تورانیان را برمی‌انگیزد که اگر درفش پاره را از دست بیژن بگیرند، شکست ایرانیان قطعی است» (رضایی دشت ارژنه، ۱۳۹۲: ۱۰).

بنابراین اولاً درفش کاویانی برای سپاه ایران جایگاه حیاتی داشته، چنان که در موارد دیگری از شاهنامه نیز این جایگاه پراهمیت، قابل درک است و ثانیاً بیژن و هومان هر دو واکنش‌های مشخصی نسبت به این درفش داشته‌اند. حال به تحلیل نگاره برمی‌گردیم. در اینجا این نکته را مطرح می‌کنیم که شاید پرچم قرمز رنگی که در سمت چپ نگاره به اهتزاز درآمده، اشاره به درفش کاویانی داشته باشد. در این صورت ذکر اسامی خداوند و پنج تن آل عبا علیهم‌السلام در سردرفش آن می‌تواند به جایگاه مهم و حیاتی آن در بین ایرانیان اشاره کند و از سوی دیگر تلمیحی ظریف داشته باشد به کشمکش دو پهلوان در صحنه‌های پیشین شاهنامه در خصوص درفش کاویانی. این نکته زمانی پذیرفتنی‌تر می‌شود که بدانیم بیژن پس از شکست دادن هومان، برای این که به سلامت از مقابل سپاه تورانیان عبور کند، از لباس و درفش هومان استفاده کرد و در واقع به نوعی این درفش، بعد از کشته شدن هومان، سبب نجات پهلوان ایرانی یعنی بیژن نیز شده است.

۵-۵. نگاره پنجم: کشته شدن شیده به دست کیخسرو (تصویر ۵)

«در شاهنامه، رزم کیخسرو و شیده در بخش جنگ بزرگ کیخسرو با افراسیاب آورده شده که نگاره مورد بحث، پاره‌ای از حساس‌ترین بخش این رزم را به تصویر کشیده است. در این پیکار، کیخسرو برای خونخواهی مرگ پدر، پهلوانانه با پهلوان تورانی، شیده، مبارزه می‌کند... به‌گفته فردوسی، شیده پسر افراسیاب است که جزو پهلوانان تورانی به حساب می‌آید و در مبارزه با کیخسرو، برخلاف خواست خویش، انتخاب می‌شود. پس از مرگ شیده، کیخسرو با جنازه او با احترام بسیار برخورد می‌کند و حتی دخمه او را در میان پادشاهان و خسروان می‌نهد» (پویان مجد و فرید، ۱۳۹۱: ۵۷).

در این نگاره، پرچم بزرگی با زمینه آبی رنگ وجود دارد که آیه «نصر من الله و فتح قریب» به

■ تصویر ۵. کشته شدن شیده به دست کیخسرو، منسوب به قاسمعلی، موزه هنرهای معاصر (منبع: شاهنامه شاه طهماسبی فرهنگستان هنر، صفحه ۳۰۹)

رنگ طلایی در وسط آن نوشته شده و در اطراف آن در لابلای نقوش ظریف طلایی، عباراتی با رنگ سفید درج شده است. در قسمت پایین، ادامه آیه یعنی «و بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ» آمده و در قسمت بالای پرچم، با ذکر «یا محمد، یا علی» به استعانت از نبی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و وصی عَلَيْهِ السَّلَام پرداخته و در سمت چپ، عبارت «خیر البشر» نقش شده است (تصویر ۵).

آیه شریفه مذکور که بخشی از آیه ۱۳ سوره صف می باشد، بشارتی است برای پیروزی قطعی مؤمنان که نقش بستن آن بر روی پرچم کیخسرو را «هم می توان به عقیده اسلام به خصوص شیعه، به ظهور منجی و امام زمان عَجَّلَ اللهُ تَعَالَى فرج الشریف» در آخرالزمان و پیروزی مؤمنان و گسترش عدل ارتباط داد. از سوی دیگر، اشاره به عقیده باستانی

ظهور سوشیانی است که کیخسرو نیز یکی از همراهان او در آخرالزمان خواهد بود. این موضوع را می توان به مفهوم خونخواهی نیز تعبیر کرد؛ انتقام خون سیاوش که توسط کیخسرو گرفته شد و مژده به شیعیان که خون مجاهدان به خصوص سیدالشهدا عَلَيْهِ السَّلَام بر زمین نخواهد ماند» (پویان مجد و فرید، ۱۳۹۱: ۶۴).

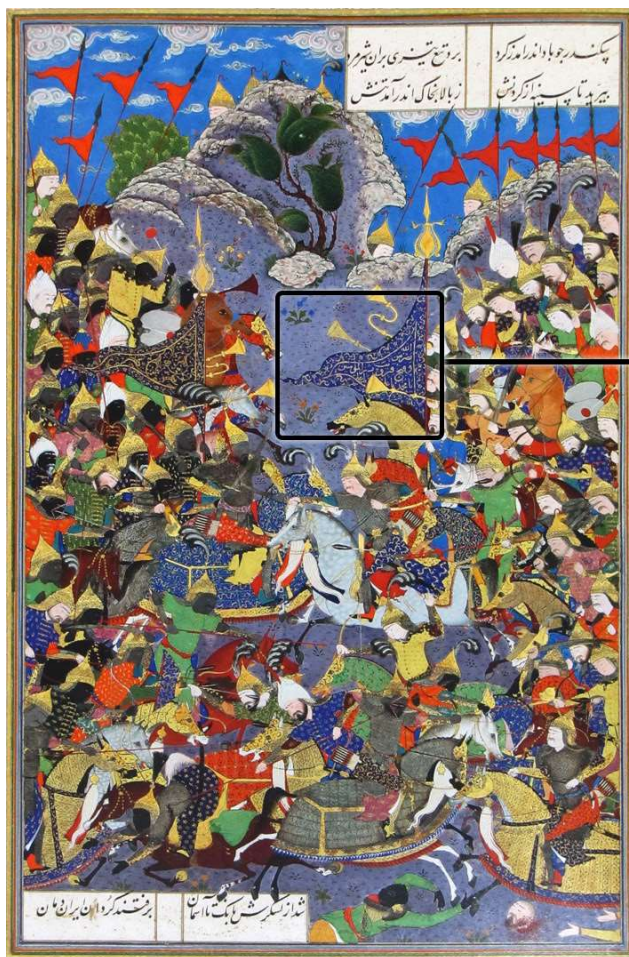
در اینجا عبارت «خیر البشر» که بعد از عبارت «یا محمد، یا علی» آمده است، هم صفت پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و هم صفت امام علی عَلَيْهِ السَّلَام است، چنان که حضرت محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده اند:

«ها علی خیرالبشر، و من أبی فقد كفر؛ هشدار، که علی علیه السلام بهترین انسان هاست و هر کس (ولایت او) را نپذیرد، (به خداوند) کفر ورزیده است» (مجلسی، ۱۹۸۲: ۳۰۶، روایت ۶۶ و ۶۸). بنابراین در این تصویر یک بار نام امام علی علیه السلام و یک بار صفت ایشان آورده شده است.

۶-۵. نگاره ششم: رزم اسکندر با فور هندی (تصویر ۶)

این نگاره به نبرد اسکندر با فور هندی، پس از نافرمانی و گستاخی او نسبت به نامه اسکندر اشاره دارد. در این جا نیز در مرکز تصویر، پرچمی به رنگ لاجوردی به چشم می‌خورد که متعلق به سپاه اسکندر است و عبارت «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین» و پس از آن «یا محمد، یا علی، یا علی» درج شده و دوبار نام حضرت علی بن ابیطالب علیه السلام بر آن نگاشته شده است (تصویر ۶).

■ تصویر ۶. رزم اسکندر با فور هندی، منسوب به عبدالوهاب، موزه هنرهای معاصر (منبع: شاهنامه شاه طهماسبی فرهنگستان هنر، صفحه ۳۴۷)

در این جا به نظرمی رسد نگارگر قصد داشته با اختصاص دادن چنین پرچمی به اسکندر، پیروزی های عالمگیر او را ثمره یک رویکرد دینی و الهی قلمداد کند؛ به طوری که مهمترین عنصر تصویر که در کانون توجهات قرار گرفته و بالاتر از کشمکش ها و درگیری های جنگ، خودنمایی می کند، درفش منقوش به آیه پیروزی و ذکر نبی و وصی است. از سوی دیگر باید به همزادپنداری پادشاهان صفوی با اسکندر که در شاهنامه، فردی دادگر، یکتاپرست و دانا و تحت تأثیر ارسطو، فیلسوف یونانی معرفی شده است، اشاره نمود که شاید مد نظر نگارگر بوده است. این نگاره از جمله صفحاتی از شاهنامه طهماسبی است که به جمهوری اسلامی ایران بازگشته و در موزه هنرهای معاصر نگهداری می شود.

۷-۵. نگاره هفتم: توطئه علیه فرابین گراز (تصویر ۷)

«پادشاهی فرابین از داستان هایی است که در شاهنامه در بخش مربوط به دوره ساسانی نقل می شود. پادشاهی او تنها پنجاه روز به طول کشید چرا که به علت ناراضی بودن از

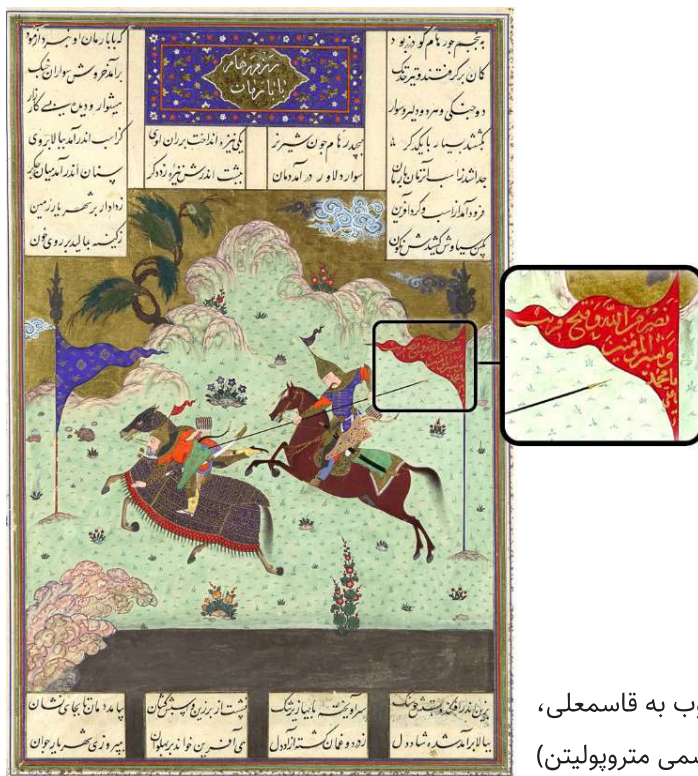
■ تصویر ۷. توطئه علیه فرابین گراز، منسوب به دوست محمد، موزه متروپولیتن (منبع: سایت رسمی متروپولیتن)

بی عدالتی شاه، بزرگان به همراه هرمزد شهران گراز، علیه او کودتا کرده و توطئه قتل او را چیدند. این نگاره به شکار رفتن (فرایین) گراز و کشته شدن او به دست شهران خود است» (شاطری و احمدطجری، ۱۳۹۶: ۵۴). در این نگاره درفش بزرگ به رنگ نارنجی منقوش به عبارت «الله، محمد، علی» به تصویر درآمده که می‌تواند بیانگر این موضوع باشد که حکومت ایرانیان همواره در پناه دین خدا بوده و اگر کسی مثل فرایین به ناحق بر آن دست یابد، به پشتوانه مدد خدا و فرستادگانش او را از گردونه حکومت به در خواهند ساخت. همچنین مشابهت‌سازی انتقام‌جویان عدالت‌طلب با صفویان از طریق نمایش پرچمی که در دوره صفوی رواج داشته نیز می‌تواند مورد توجه واقع شود.

۸-۵. نگاره هشتم: رزم رهام با بارمان (تصویر ۸)

رهام فرزند گودرز و از پهلوانان ایرانی است. «رهام در جنگ دوازده رخ هم حضور دارد و در دو نبرد تن به تن با بارمان، پهلوان تورانی، او را از پای در می‌آورد و به کین (انتقام) سیاوش، خونش را بر روی می‌مالد» (پیری، ۱۳۹۴: ۱۳).

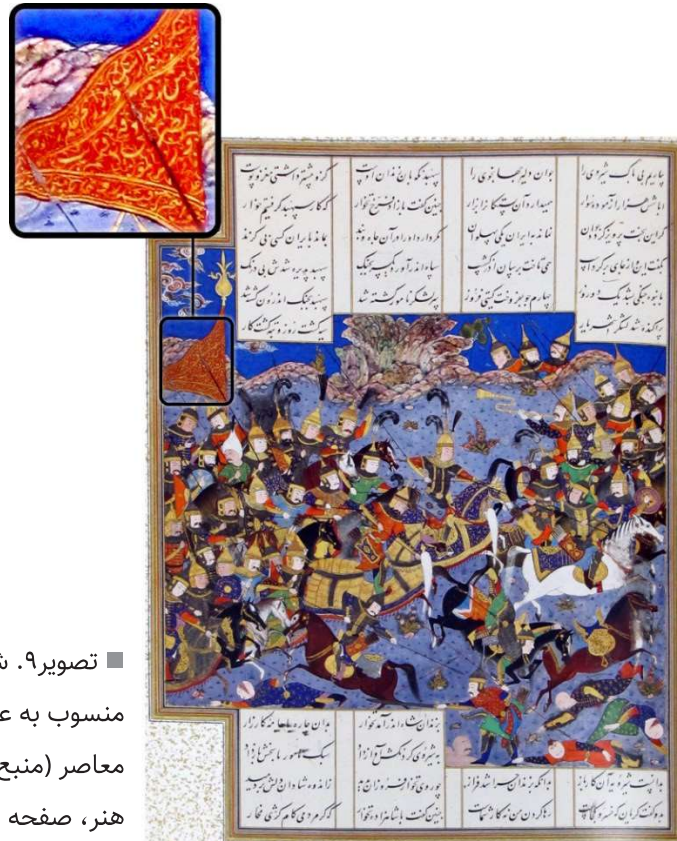

■ تصویر ۸. رزم رهام با بارمان، منسوب به قاسمعلی، موزه متروپولیتن (منبع: سایت رسمی متروپولیتن)

در اینجا نیز همانند دو نگاره «کشته شدن کلباد به دست فریبرز» و «نبرد بیژن با هومان» که از مجموعه نبردهای دوازده رخ بوده و به خون‌خواهی ایرانیان از تورانیان به خاطر قتل سیاوش مربوط می‌شود، در پشت سررهام، پهلوان ایرانی، از پرچم سرخ رنگی استفاده شده که حاوی عبارت «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی» می‌باشد (تصویر ۸) و همان تعبیر قبلی در خصوص هم‌راستایی مرام پهلوانان ایرانی با مذهب شیعه را می‌توان در اینجا نیز محتمل دانست.

۹-۵. نگاره نهم: شکست نگهبانان خسرو پرویز از شورشیان (تصویر ۹)

خسرو پرویز، شاه ساسانی، در اواخر دوران پادشاهی خود ستم‌های زیادی کرد و سبب رنجش مردم و سرداران سپاه خود شد، تا جایی که فرزندش شیرویه را از بیم تلاش برای پادشاهی، به زندان انداخت. در این نگاره شورش چند تن از فرماندهان سپاه خسرو پرویز علیه او برای آزاد کردن شیرویه به تصویر کشیده شده است.

■ تصویر ۹. شکست نگهبانان خسرو پرویز از شورشیان، منسوب به عبدالوهاب و باشندان قره، موزه هنرهای معاصر (منبع: شاهنامه شاه طهماسبی فرهنگستان هنر، صفحه ۴۰۵)

نکته قابل توجه این است که پرچم معترضان عدالت طلب حاوی عبارت «نصر من الله وفتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی» است (تصویر ۹). «تعلق این درفش به جمع معترضان عدالت خواه و شباهت تام عبارات آن به درفش صفویان، نشان دهنده همزادپنداری آن‌ها در عدالت خواهی و کسب مشروعیت از این راه است» (شاطری و احمد طجری، ۱۳۹۶: ۵۴).

۱۰-۵. نگاره دهم: کشته شدن سلم به دست منوچهر (تصویر ۱۰)

این نگاره به نبرد منوچهر، پادشاه ایرانی با سلم تورانی اشاره دارد (تصویر ۱۰) و مشابه نگاره های دیگری که تقابل سپاه ایران و توران را به نمایش می‌گذاشت، برای بیان حقانیت و مرام و مسلک سپاه ایران، از پرچمی با عبارت «نصر من الله وفتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی» استفاده شده و در حاشیه آن، این شعر نوشته شده: «ز عارض طره بالا کن که کار خلق

■ تصویر ۱۰. کشته شدن سلم به دست منوچهر، منسوب به عبدالعزیز، موزه هنرهای معاصر (منبع: شاهنامه شاه طهماسبی فرهنگستان هنر، صفحه ۱۰۵)

در هم شد، علم برکش که بر خوبانت سلطانی مسلم شد» که مطلع یکی از غزلیات عارفانه امیرخسرو دهلوی (۷۲۵-۶۵۱ ق) است. استفاده از این بیت، به دلیل محتوایی که در مرکز پرچم قرار گرفته، ممکن است به محبت نگارگریا حاکمان صفوی نسبت به پیامبر ﷺ و امام علی علیه السلام اشاره داشته باشد.

۱۱-۵. نگاره یازدهم: کشته شدن بارمان توسط قارن (تصویر ۱۱)

بارمان تورانی قاتل قباد است و قارن، پهلوان ایرانی است که با او به مبارزه می پردازد و بارمان را از پای در می آورد.

در این نگاره، دو پرچم به رنگ های سبز و قرمز در سمت چپ تصویر، یعنی محل قرار گرفتن سپاه قارن ایرانی دیده می شود. بر روی پرچم سبز، به سختی می توان بخشی از عبارت

«الله، محمد، علی» را مشاهده نمود و بر روی پرچم قرمز، همان عبارتی که در بسیاری از نگاره های پیش گفته برای نمایش حقانیت سپاه ایران به کار می رفت یعنی آیه «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین» به همراه «یا محمد، یا علی» نقش بسته است.

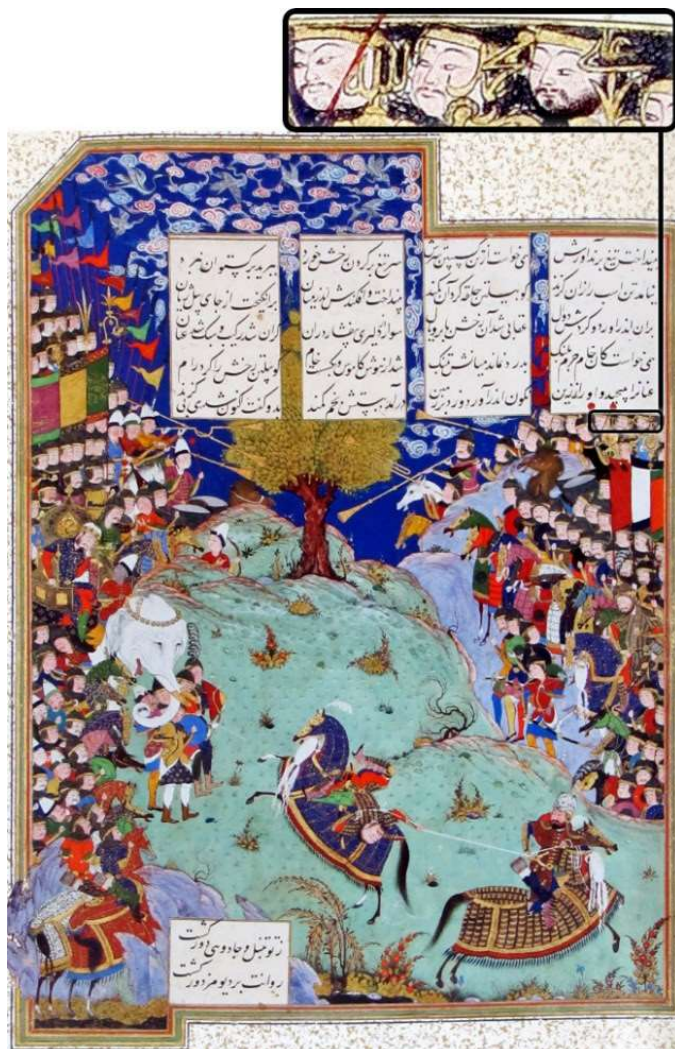

■ تصویر ۱۱. کشته شدن بارمان توسط قارن، منسوب به سلطان محمد و میر سید علی، مجموعه خصوصی. (منبع: کتاب the Shah-nameh of Shah Tahmasp، صفحه ۱۳۷)

۱۲-۵. نگاره دوازدهم: جنگ رستم با کاموس (تصویر ۱۲)

کاموس پهلوانی از توران است که در برابر رستم، جهان پهلوان ایرانی شکست می‌خورد و به دست او کشته می‌شود. در این نگاره در لابلاي جمعیت سپاه ایران، سه سردرفش با فرم اسامی «الله»، «محمد» و «علی» وجود دارد که هر یک متعلق به پرچمی جدا بوده و به سختی در بین چهره ایرانیان قابل تشخیص است (تصویر ۱۲). باز هم همان نکته قبلی وجود دارد و نگارگر می‌کوشد با بهره‌گیری از نمادها، سپاه ایران را حتی قبل از اسلام، همسو و همخوان با تفکرات شیعی و الهی نمایش دهد و با استفاده از سردرفش‌هایی که در دوره صفویه رواج داشته، ارتباطی معنادار میان سپاه ایران باستان با لشکر صفویان برقرار نماید.

■ تصویر ۱۲. جنگ رستم با کاموس، منسوب به عبدالوهاب، موزه هنرهای معاصر (منبع: شاهنامه طهماسبی فرهنگستان هنر، صفحه ۲۷۳)

۱۳-۵. نگاره سیزدهم: استقبال پیران ویسه از رستم (تصویر ۱۳)

در این نگاره، احترام و استقبال پیران ویسه تورانی نسبت به رستم از سپاه ایران برای گفت‌وگو در خصوص صلح میان دو سپاه به نمایش درآمده است.

در این تصویر، دو سردرفش در بالای پرچم‌های سمت راست تصویر که متعلق به سپاه ایران است وجود دارد که بر روی یکی عبارت «یا الله» و بر دیگری عبارت «یا محمد، یا علی» حک شده است (تصویر ۱۳). در اینجا هم هنرمند با استفاده از اذکار مقدس، اشاره می‌کند که در بین این دولشگر، سپاه ایران برحق است و در مسیری مشابه دین خدا و روش پیامبر ﷺ و اهل بیت  حرکت می‌کند و همزادپنداری سپاه ایران با صفویه را نیز به ذهن متبادر می‌سازد.

نگاره «استقبال پیران ویسه از رستم» نیز یکی از ۱۱۸ نگاره‌ای از این شاهنامه است که در موزه هنرهای معاصر تهران نگهداری می‌شود.

■ تصویر ۱۳. استقبال پیران ویسه از رستم، منسوب به عبدالوهاب، موزه هنرهای معاصر (منبع: شاهنامه طهماسبی فرهنگستان هنر، صفحه ۲۸۱)

۶. مرور ویژگی‌های ۱۳ نگاره

پس از معرفی تمامی نگاره‌هایی که حاوی نام امام علی علیه السلام هستند، در این بخش در یک نگاه کلی، ویژگی‌های مشترک، نکات محتوایی و آماری مربوط به این نگاره‌ها مطرح شده است.

در میان این ۱۳ نگاره، محل درج نام و القاب امیرالمؤمنین علی علیه السلام به شرح زیر است:
- در یک نگاره (نگاره شماره ۱) نام و صفات ایشان در کتیبه‌های اشعار و شمایل ایشان در میان شخصیت‌های نگاره.

- در یک نگاره (نگاره شماره ۲) بر روی کتیبه‌های بنا.

- در هشت نگاره (نگاره‌های شماره ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰ و ۱۱) بر روی پرچم.

- در سه نگاره (نگاره‌های شماره ۴، ۱۲ و ۱۳) بر روی سردر فاش.

از لحاظ الفاظ به کار برده شده برای اشاره به ایشان، از عبارات زیر استفاده شده است:

- عبارت‌های «علی علیه السلام»، «وصی» و «ولی» صرفاً در یک نگاره (نگاره شماره ۱).

- عبارت «الامام علی المرتضی» در قالب صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله و معصومین علیهم السلام، صرفاً

در یک نگاره (نگاره شماره ۲).

- عبارت «یا الله، یا محمد، یا علی» در دو نگاره (نگاره‌های شماره ۳ و ۱۳)

- عبارت «الله، محمد، علی» در سه نگاره (نگاره‌های شماره ۷، ۱۱ و ۱۲)

- عبارت «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی» در ۷ نگاره

(نگاره‌های شماره ۴، ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۰ و ۱۱)

- عبارت «الله، محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین» در یک نگاره (نگاره شماره ۴)

- عبارت «خیرالبشر» در یک نگاره (نگار شکاره ۵)

این توضیح لازم است که در برخی نگاره‌ها بیش از یک عبارت استفاده شده است، مثلاً

در نگاره شماره ۴، هم عبارت «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی»

وجود دارد و هم عبارت «الله، محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین» به تحریر در آمده است.

نکته قابل توجهی که در میان عبارات فوق مشهود است، این است که در تمام ۱۳ نگاره و

عباراتی که به آن‌ها اشاره گردید، نام حضرت «علی علیه السلام» بدون استثناء در کنار نام حضرت «محمد صلی الله علیه و آله» و پس از اشاره به اسامی مقدس خداوند با کلماتی مانند «الله»، «اللهم»، «حکیم» و «نصر من الله» قید شده و در هیچ جا به تنهایی درج نشده است. این نکته ظریف می‌تواند چند دلیل داشته باشد.

یک دلیل احتمالی این است که شاهنامه شاه طهماسبی در اوایل حکومت صفویان به تصویر درآمده و در واقع از اعلام شیعه دوازده امامی به عنوان مذهب رسمی، زمان زیادی نگذشته است، بنابراین ممکن است هنوز بخشی از مردم، مسئولان حکومتی و حتی هنرمندان از اهل تسنن باشند. در این شرایط، قید نام امام علی علیه السلام پس از نام خداوند و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله می‌تواند از حساسیت‌ها و واکنش‌های منفی بکاهد. دلیل احتمالی دیگر ممکن است به رواج داشتن جریان‌های غلوکننده و صوفیگری‌های تحریف‌یافته در این زمان برگردد که درج نام مبارک امام علی علیه السلام به تنهایی، می‌توانست سبب سوء برداشت شود. دلیل دیگر شاید این باشد که هنرمندان قصد داشته‌اند نشان دهند ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام در امتداد ولایت رسول الله صلی الله علیه و آله و در واقع در امتداد ولایت الله است. برای مقایسه بهتر میان این ۱۳ نگاره، در جدول شماره ۱ خلاصه‌ای از محتوا، توضیحات و بخشی از تصویرنگاره‌ها ارائه شده است.

جدول شماره ۱. خلاصه محتوا و تویحات نگاره‌ها

شماره نگاره	عنوان نگاره	محل درج نام امام علی <small>علیه السلام</small>	عبارت مندرج	دلیل احتمالی درج نام امام علی <small>علیه السلام</small>	تصویر نام امام علی <small>علیه السلام</small> در نگاره
۱	کشتی نجات	کتیبه‌های اشعار	«علی»، «وصی»، «ولی»	نمایش شیعه بودن و ارادت شاعر، نگارگر و حکومت صفوی به اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	
۲	برگشتن خدمتکاران رودابه به قصر	کتیبه‌های قصر	الامام علی المرتضی (در صلوات)	نمایش ارادت ایرانیان به پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و اهل بیت <small>علیهم السلام</small> با شیعی نشان دادن منزل مادر رستم	
۳	کشته شدن کلباد به دست فریبرز	دو پرچم	یا الله، یا محمد، یا علی	نمایش حقانیت سپاه ایران، هم سو بودن مرام و مسلک شاهزادگان پهلوان ایرانی با آموزه‌های شیعه، همزادپنداری سپاه ایران باستان با لشکر صفویان	
۴	نبرد بیژن با هومان	دو سردرشف	«نصر من الله و فتح قریب و یشرا للمؤمنین، یا محمد، یا علی» و «الله، محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین»	نمایش حقانیت سپاه ایران، هم سو بودن مرام و مسلک پهلوانان ایرانی با دین اسلام و ازسوی دیگر احتمال اشاره به درفش کاویانی که نقش حیاتی در پیروزی سپاه ایران داشت.	

شماره نگاره	عنوان نگاره	محل درج نام امام علی <small>علیه السلام</small>	عبارت مندرج	دلیل احتمالی درج نام امام علی <small>علیه السلام</small>	تصویر نام امام علی <small>علیه السلام</small> در نگاره
۵	کشته شدن شیده بدست کیخسرو	پرچم	نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد یا علی، خیرالبشر	نمایش حقانیت سپاه ایران و هم سو بودن مرام و مسلک پهلوانان ایرانی با اسلام و اشاره به پیروزی نهایی مؤمنان و ظهور منجی	
۶	زخم اسکندر با فور هندی	پرچم	نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی، یا علی	ارتباط دادن پیروزی های عالمگیر اسکندر به رویکردهای دینی و الهی، همزادپنداری شاهان صفوی با اسکندر	
۷	توطئه علیه فرابین گراز	پرچم	الله، محمد، علی	بیان این که حکومت ایران همواره در پناه دین خدا بوده و اگر کسی مثل فرابین به ناحق بر آن دست یابد، به پشتوانه مدد خدا و فرستادگانش او را از گردونه حکومت به در خواهند ساخت.	

تصویر نام امام علی <small>علیه السلام</small> در نگاره	دلیل احتمالی درج نام امام علی <small>علیه السلام</small>	عبارت مندرج	محل درج نام امام علی <small>علیه السلام</small>	عنوان نگاره	شماره نگاره
	نمایش حقانیت سپاه ایران، هم سو بودن مرام و مسلک پهلوانان ایرانی با آموزه‌های شیعه، همزادپنداری سپاه ایران باستان با لشکر صفویان	نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی	پرچم	رزم رهام با بارمان	۸
	همزادپنداری صفویان با معترضان عدالتخواه در عدالت خواهی و کسب مشروعیت از این راه	نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی	پرچم	شکست نگهبانان خسرو پرویز از شورشیان	۹
	نمایش حقانیت سپاه ایران، هم سو بودن مرام و مسلک پادشاهان ایرانی با آموزه‌های شیعه، همزادپنداری سپاه ایران باستان با لشکر صفویان	نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد، یا علی	پرچم	کشته شدن سلم به دست منوچهر	۱۰

شماره نگاره	عنوان نگاره	محل درج نام امام علی <small>علیه السلام</small>	عبارت مندرج	دلیل احتمالی درج نام امام علی <small>علیه السلام</small>	تصویر نام امام علی <small>علیه السلام</small> در نگاره
۱۱	کشته شدن بارمان توسط قارن	دو پرچم	«نصر من الله وفتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد یا علی» و «الله، محمد، علی»	نمایش حقانیت سپاه ایران، هم سو بودن مرام و مسلک پهلوانان ایرانی با آموزه‌های شیعه، همزادپنداری سپاه ایران باستان با لشکر صفویان	
۱۲	جنگ رستم با کاموس	سه سردرفش	«الله»، «محمد» و «علی»	نمایش حقانیت سپاه ایران، هم سو بودن مرام و مسلک پهلوانان ایرانی با آموزه‌های شیعه، همزادپنداری سپاه ایران باستان با لشکر صفویان	
۱۳	استقبال پیران ویسه از رستم	دو سردرفش	«یا الله» و «یا محمد، یا علی»	نمایش حقانیت سپاه ایران، هم سو بودن مرام و مسلک پهلوانان ایرانی با آموزه‌های شیعه، همزادپنداری سپاه ایران باستان با لشکر صفویان	

۷. نتایج پژوهش

در این پژوهش، تمامی ۲۵۸ نگاره شاهنامه طهماسبی، مورد کنکاش و بررسی دقیق قرار گرفت و در نهایت ۱۳ نگاره یافت شد که منقوش به نام امام علی علیه السلام بود که در متن تحقیق، به تک تک آن‌ها اشاره شده و هریک جداگانه مورد تحلیل و واکاوی قرار گرفت. در تحلیل این نگاره‌ها می‌توان گفت هنرمندان نگارگر مکتب تبریز صفوی کوشیده‌اند تا متون حماسی و تاریخی شاهنامه را در قالب فضای حاکم بر زمان خود به ترسیم درآورند و لذا سپاه ایران در متون شاهنامه را مشابه لشکر صفویان به تصویر کشیده و از پرچم‌ها و سردرفش‌ها و فضای معماری زمان خود بهره جسته‌اند.

بنابراین می‌توان گفت از درج نام امام علی علیه السلام در ۱۳ نگاره شاهنامه طهماسبی که یکی از آثار ارزشمند در هنر شیعی است، مقاصدی از جمله نمایش ارادت پادشاهان صفوی به اهل بیت علیهم السلام، اعلان حقانیت سپاه ایران نسبت به دشمنان، هم‌راستایی مرام و مسلک برخی پهلوانان با رویکردهای شیعی وجود داشته و هنرمندان نگارگر عصر صفوی توانسته‌اند ارتباط معناداری میان هویت ملی ایرانیان با مذهب تشیع برقرار نمایند. حتی در برخی موارد، از طریق این نماد، سپاه اسکندر مقدونی یا شورشیان عدالت طلب با سپاه صفویه هم‌زادپنداری شده‌اند.

قابل توجه است که نام امام علی علیه السلام بدون استثناء در تمام ۱۳ نگاره، بلافاصله بعد از نام خدا و آخرین پیامبرش، حضرت محمد صلی الله علیه و آله ذکر شده که سه دلیل آن می‌تواند عدم فراگیری کامل تشیع در ابتدای دوره صفویه، پیشگیری از سوء برداشت به عنوان صوفی‌گری‌های تحریف‌شده و نهایتاً نمایش ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام در امتداد ولایت خدا و رسول خدا صلی الله علیه و آله باشد که این نمایش تداوم ولایت الهی در ولایت پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت ایشان می‌تواند از شاخصه‌های هنر شیعی قلمداد گردد.

این پژوهش می‌تواند راهگشای شناخت کامل‌تری از رویکردهای شیعی شاهنامه شاه طهماسبی، به عنوان یکی از فاخرترین آثار هنری ایران اسلامی و هنر شیعی در دوره صفوی باشد.

منابع و مأخذ

- ۱- احمدی پیام، رضوان (۱۳۹۳)، «بررسی نقوش پرچم در نگاره های شاهنامه های طهماسبی و بایسنقری»، فصل نامه پژوهش هنر، شماره ۵.
- ۲- احمدی نیا، محمدجواد (۱۳۹۳)، «نگاره های شاهنامه طهماسبی؛ از هاروارد تا فرهنگستان هنر»، فصل نامه نقد کتاب هنر، شماره ۱ و ۲.
- ۳- بلوری، الهه، داداشی، ایرج (۱۳۹۶)، «شناسایی و تحلیل مظاهر تصویری تشیع صوفیانه در نگاره های شاهنامه طهماسبی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته هنرهای اسلامی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر.
- ۴- بنی اسدی، محمدعلی (۱۳۹۳)، «بررسی نگاره های مرتبط با داستان ضحاک در شاهنامه شاه طهماسبی از منظر تصویرسازی»، فصل نامه نگره، شماره ۳۲.
- ۵- پارسادوست، منوچهر (۱۳۷۵)، شاه اسماعیل؛ اول پادشاهی با اثرهای دیرپای در ایران و ایرانی، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ اول.
- ۶- پویان مجد، آرزیتا، فرید، امیر (۱۳۹۱)، «بررسی و تحلیل شمایل شناسانه نگاره کشته شدن شیده به دست کیخسرو»، فصل نامه نگره، شماره ۲۴.
- ۷- پیری، موسی (۱۳۹۴)، «بررسی و تحلیل شخصیتی خاندان گودرز در شاهنامه»، مجموعه مقالات نخستین دوره همایش بین المللی نوآوری و تحقیق در هنر و علوم انسانی.
- ۸- ذکاء، یحیی (۱۳۷۴)، «ماجرای خرید شاهنامه شاهی (شاهنامه هوتن)»، ماهنامه کلک، شماره ۶۸ و ۶۹ و ۷۰.
- ۹- رجبی، فاطمه (۱۳۹۶)، جلوه هنر شیعی در نگاره های عصر صفوی (مبتنی بر تحقیق در دو نسخه خطی حبیب السیر و احسن الکبار)، تهران: سوره مهر.

- ۱۰- رضایی دشت ارژنه، محمود (۱۳۹۲)، «جایگاه درفش کاویانی در شاهنامه فردوسی»، فصل‌نامه متن‌پژوهی ادبی، شماره ۵۵.
- ۱۱- سرافرازی، عباس (۱۳۹۲)، «شاهنامه و صفویان؛ رواج اسامی شاهنامه‌ای در عصر صفوی»، چکیده و مجموعه مقاله‌های همایش شاهنامه و پژوهش‌های آیینی، فرهنگسرای فردوسی خراسان.
- ۱۲- شاطری، میترا (۱۳۹۵)، «تأملی بر کارکردشناسی درفش‌های دوره صفوی»، فصل‌نامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۱.
- ۱۳- شاطری، میترا، احمد طجری، پروانه (۱۳۹۶)، «مطالعه تأثیرپذیری نگاره‌های شاهنامه طهماسبی از تغییر مذهب در دوره صفوی»، فصل‌نامه نگره، شماره ۴۲.
- ۱۴- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۱)، «معنویت دینی در نقاشی‌های دوران صفوی و عثمانی»، فصل‌نامه جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۱۳.
- ۱۵- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۴)، هنر شیعی (عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان)، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- ۱۶- غفوری فر، فاطمه، شمیلی، فرنوش، گلسفیدی، امیرفرید (۱۳۹۶)، «مطالعه ویژگی‌های بصری حاکم در کتیبه‌های پرچم‌های مصور شده شاهنامه شاه طهماسب با تأکید بر مضامین عناصر نوشتاری کتیبه پرچم‌ها»، فصل‌نامه مطالعات فرهنگ و هنر آسیا، سال اول، شماره ۲.
- ۱۷- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۲)، شاهنامه شاه طهماسبی، تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.
- ۱۸- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۵)، نامه باستان، تهران: سمت، جلد ۴، چاپ دوم.
- ۱۹- مجلسی، محمد باقر (۱۹۸۲ میلادی / ۱۳۶۰ شمسی)، بحارالانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ۲۰- منتظرصاحب (۱۳۸۴)، عالم‌آرای شاه اسماعیل، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۱- منشی ترکمان، اسکندربیک (۱۳۷۷)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، به کوشش محمداسماعیل رضوانی، تهران: نشر دنیای کتاب.
- ۲۲- سایت رسمی موزه متروپولیتن نیویورک به نشانی metmuseum.org، تاریخ دسترسی: ۶ شهریور ۱۳۹۷.
23. - Welch, S.C. (1972). A king's book of kings: the Shah-nameh of Shah Tahmasp. New York: The Metropolitan Museum of Art.

